

Examining the Character Similarities of "Farhang Divzad" and "Rostam Yekdas" and Their Influence from Ayari Traditions

(Based on Scrolls and Folk Narratives of *Shahnameh*)

Behzad Atooni*¹

Abstract

One of the most common topics in Naqali scrolls is the similarities that exist between some fictional characters and subjects, for which several reasons can be listed. One of these reasons is the imitating of narrators and storytellers of famous folktales and characters in the construction of those similar characters and themes. The purpose of this research is to investigate the similarities of two famous characters of Naqali scrolls, namely "Rostam Yekdas" and "Farhang Divzad", which can be seen as a result of Naqali's modeling of the heroes of the adventure stories of folkloric literature. This article, which is done in a descriptive-analytical way using library sources, examines the similarities between Rostam Yakdat and Farhang Divzad in three areas of "appearance features", "actions" and "abilities" and enumerates the types for them. Is. The result of the research shows that with the entry of "official heroic literature" into "popular literature" and the formation of scrolls of *Shahnameh*, the face and personality of Rostam Yekdat and Farhang Divzad were formed based on the characterization of Ayaran in folk tales; so that in many cases,

Received: 02/06/2023

Accepted: 15/10/2023

* Corresponding Author's E-mail:
behzad.atooni@abru.ac.ir

1. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Iran.
<http://www.orcid.org/0000-0002-9533-6513>

they are distinct and different from other Persian characters. Of course, cautiously, this hypothesis can also be put forward that due to the fact that Rostam is ahead of Farhang Divzad, her character has played a role as a "model" for the construction of Farhang Divzad.

Keywords: *Samnameh*; scroll; Rostam Yekdat ; Farhang Divzad; sameness; Ayyaran.

Introduction

Research Background

Only two complete studies have been done about Rostam Yekdat. The first one relates to Rostam's personality and his militancy in the Kurdish version of *Shahnameh*, by Naqshbandi (2016), which examines the double face of Rostam Yekdat.

The second study concerns some traditions and elements of Ayyari which were found in the story of Rostam Yekdat investigated by Atooni (2021). The first part of this article is dedicated to the political and social process of Aiyarans in the history of Iran, and the second part is about the aspect of Ayyar Rostam and his adherence to Ayyaran traditions.

No research has been done about Farhang Divzad until now; therefore, this article is to a large extent novel and unprecedented.

Goals, questions, and assumptions

Since in the Naqali scrolls and folk narratives of the *Shahnameh*, we are faced with two almost new faces named "Rostam Yekdat" and "Farhang Divzad" who have many similarities in terms of work and actions; therefore, the purpose of this research is to investigate the

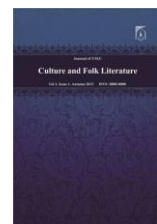

similarities of these two famous faces of Naqali scrolls, which can be the result of Naqal's imitation of the heroes of the adventure stories of popular literature.

This article seeks to answer these questions: How many groups and sub-groups can be classified into the similarities of Rostam Yekdast and Farhang Divzad? What is the influence of Farhang Divzad and Rostam's actions from the heroes of folk tales? Considering the progress of Rostam Yekdast in relation to Farhang Divzad, what effect has Rostam Yekdast had on the personality of Farhang Divzad?

Discussion

Shamkur/Shamkus Ebne Shamilan, nicknamed "Rostam Yekdas" and "Farhang Divzad", are two almost emerging figures in heroic literature whose presence probably does not go back earlier than the 10th century of Hijri. Although the narration of Farhang Divzad was first mentioned in Sam-nameh (10th century) and in this narration, we can see a slight similarity between him and Rostam Yekdat, but later, when the story of Sam-nameh was found in Naqali narrations, with the passage of time, these similarities between the characters of Farhang Divzad and Rostam Yekdat increased; in such a way that in two contemporary Naqali scrolls, namely the scroll of Morshed Abbas Zariri and the scroll of Seyyed Mostafa Saeedi, we see many similarities between these two characters in terms of "appearance features", "actions" and "abilities". The author of this essay believes that these similarities arise from the influence of the narrators from the folk tales, which caused two identical and close faces, formed in the scrolls of the narrators. Of course, this hypothesis cannot be ignored that considering that Rostam Yekdast is an older figure than Farhang

Divzad (in late and new scrolls), he is an older figure than Farhang Diuzad (in late and new scrolls); therefore, it may be a model for Farhang Divzad.

Conclusion

In the scrolls of the *Shahnameh*, especially the new and late scrolls such as the scrolls of Morshed Zariri and the scrolls of Morshed Saeedi, Rostam Yekdast and Farhang Divzad are two figures who have many similarities with each other. These similarities can be examined in the three areas of "appearance features", "actions" and "abilities"; meaning that, A. the appearance similarities of two characters include their being demon-human and also wearing Ayyari clothes; a clothes that is described as the same for both. B. The most important common actions in the narrative scrolls are enslavement of the main hero of the story, stealing from others, and rescuing the lover of heroes from captivity (the last two cases are unique in heroic literature, and there is no example for them). C. Among the common abilities of Rostam Yekdast and Farhang Divzad, we can mention fighting on foot, racing with horses and running deer, carrying others on the shoulders, and fighting by stone.

If we want to find the source of these similarities between Rostam Yekdast and Farhang Divzad, it must be said that both of them were influenced by the characters of Ayyar in adventure stories such as Samak Ayyar, Jonayd-nameh, Abu Moslem-nameh, Hamzeh-nameh, Eskandar-nameh, etc., which made two distinguished faces from other heroes in heroic literature.

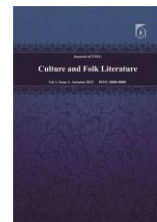
Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 11, No.54

January & February 2024

Research Article

References

- Atooni, B. (2021). Elements and traditions of Ayyari in the story of Rostam Yekdast / Koledast (based on Naqali scrolls and heroic folk tales). *Culture and Folk Literature*, 9(39), 249-213.
- Naqshbandi, A., Kazzazi, M., & Davood Abadi Farahani, M. (2016). Rostam's personality recognition and his convergence and militancy with Rostam of Zal in the Kurdish *Shahnameh* (Gourani). *Literary Studies*, 193, 53-79.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۱، شماره ۵۴، بهمن و اسفند ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و «رستم یک‌دست» و

تأثیرپذیری آنان از سنت‌های عیاری

(براساس طومارهای نقالی و روایت‌های عامیانه شاهنامه)

بهزاد آتونی*

(دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۳)

چکیده

یکی از رایج‌ترین موضوعات در طومارهای نقالی، همسانی‌ها و همانندی‌هایی است که بین برخی بن‌مایه‌ها و شخصیت‌های داستانی وجود دارد، که می‌توان علل متعددی را برای آن برشمرد. یکی از این علت‌ها، تقلید نقالان و قصه‌گزاران از روایت‌ها و شخصیت‌های محبوب و مشهور قصه‌های عامیانه در ساخت آن شخصیت‌ها و بن‌مایه‌های همسان است. هدف از این پژوهش، بررسی همسانی‌ها و مشابهت‌های دو چهره معروف طومارهای نقالی، یعنی «رستم یک‌دست» و «فرهنگ دیوزاد» است که می‌توان آن را برآمده از الگوبرداری نقالان از شخصیت‌های عیارپیشه قصه‌های ماجراجویانه ادب عامه دانست. این مقاله که به روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است، همانندی‌های رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد را در سه حیطه «ویژگی‌های ظاهری»، «کنش‌ها» و «توانایی‌ها»

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، بروجرد، ایران (نویسنده مسئول).

*behzad.atooni@abru.ac.ir

<http://www.orcid.org/0000-0002-9533-6513>

مورد بررسی قرار داده و انواعی را برای آن‌ها برشمرده است. نتیجه پژوهش، نشان‌دهنده آن است که با ورود «ادب پهلوانی رسمی» به «ادبیات عامه» و شکل‌گیری طومارهای نقالی شاهنامه، چهره و شخصیت همسان رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد براساس شخصیت‌پردازی عیاران قصه‌های عامیانه شکل گرفته است؛ به‌گونه‌ای که در بسیاری موارد، با دیگر پهلوانان و شخصیت‌های ادب پهلوانی پارسی متمایز و متفاوتند. البته با احتیاط، این فرضیه را نیز می‌توان مطرح کرد که ممکن است به‌علت قدمت اعمال عیارانه رستم یک‌دست در طومارهای نقالی نسبت به فرهنگ دیوزاد، شخصیت و کردارهای او، نقشی «پیش‌نمونه» را برای ساخت شخصیت فرهنگ دیوزاد داشته است.

واژه‌های کلیدی: سام‌نامه، طومار نقالی، رستم یک‌دست، فرهنگ دیوزاد، همسانی، عیاران.

۱. مقدمه

یکی از موضوعات مهم و پرتکرار در اساطیر و حماسه‌ها، همانندی‌ها و مشابهت‌هایی است که در حوادث، روایت‌ها، بن‌مایه‌ها و شخصیت‌های داستانی دیده می‌شود. این همانندی‌ها به چهار علت می‌تواند رخ دهد:

الف) گاهی در اساطیر و حماسه‌های یک ملت یا ملل گوناگون، بن‌مایه‌ها و شخصیت‌های یکسان، نه بر اثر الگوبرداری از یکدیگر، بلکه به‌علت ذهن ناخودآگاه جمعی بشر و محتویات آن - یعنی کهن‌نمونه‌ها - ساخته می‌شوند. درحقیقت، از آنجا که کهن‌نمونه‌ها در روان جمعی همه مردم دنیا مشترکند، از این روی، هنگامی که در اساطیر و حماسه‌ها ظهور و بروز می‌یابند، خود را در قالب بن‌مایه‌ها و شخصیت‌های همانند و یکسان می‌نمایانند. برای نمونه، شخصیت‌های زیان‌باری چون اژدها، دیو و شیطان، برآمده از کهن‌نمونه سایه‌اند (ر.ک. فوردهام، ۱۳۸۸، ص. ۸۳)؛ درمانگران، پیامبران، منجیان و حتی حیوانات یاریگر، نماد کهن‌نمونه خویشند (ر.ک. یونگ، ۱۳۸۶،

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

صص. ۲۹۵-۲۹۶؛ اتونی و همکاران، ۱۴۰۱، صص. ۱-۱۹؛ Sharp, 1991, p. 73) و بن‌مایه‌های اسطوره‌ایی چون چشمه آب حیات (ر.ک. خلف نیشابوری، ۱۳۴۰، صص. ۳۳۰-۳۳۱؛ کریستی، ۱۳۸۴، صص. ۱۳-۱۴؛ و فردوسی، ۱۳۸۴، ج. ۶/ صص. ۹۱-۹۳) و رویین‌تنی پهلوانان، که در بسیاری از اساطیر جهان دیده می‌شوند (ر.ک. خالقی مطلق، ۱۳۶۶، صص. ۲۰۵-۳۰۰) از کهن‌نمونه‌های جاودانگی سرچشمه می‌گیرند. در همه این موارد و مواردی دیگر از این دست، با توجه به گستردگی و جهانی بودن این بن‌مایه‌ها و شخصیت‌های اساطیری مشترک و عدم ارتباط فرهنگی یا سیاسی برخی از ملت‌ها با یکدیگر، می‌توان بر آن بود که موضوع تأثیر و تأثرات و الگوبرداری‌های اساطیری منتفی است و این‌گونه همانندی‌ها و یکسانی‌ها، برآمده از ساختار روان ناخودآگاه جمعی بشر و کهن‌نمونه‌های یکسان هستند.

ب) گاهی با داستان‌ها و قصه‌هایی روبه‌رو می‌شویم که علی‌رغم اختلاف در نام شخصیت‌ها یا زمان و مکان وقوع حادثه، دارای ساختاری مشابه‌اند؛ گویی که از یک اصل واحد برآمده‌اند. درحقیقت، این‌گونه داستان‌ها، واریانس‌هایی گوناگون از یک روایت واحدند که بعدها، استقلال یافته و به شکل داستان‌هایی مستقل درآمده‌اند (خالقی مطلق، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۱). برای نمونه، «جنگ هاماوران» و «جنگ مازندران» در شاهنامه، یا داستان «کک کوهزاد» و داستان «شکاووند کوه»، دو داستان از روایتی واحد به‌شمار می‌آیند (همان؛ اتونی، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۱).

ج) در برخی موارد، بدین‌علت که «صفتی»، جای «اسمی» را می‌گیرد، یک روایت، به دو یا سه روایت تبدیل می‌شود. برای نمونه، داستان «گنگ دژ» و «گنگ بهشت»، صرفاً یک روایت بودند که «بهشت» صفتی برای «گنگ دژ» به‌شمار می‌رفت، ولی بعدها از هم جدا شدند و بهشت، نام گنگی دیگر شد.

د) چهارمین علت، که اتفاقاً بیشترین موارد همسانی‌ها را می‌توان در آن یافت، موضوع «تقلید» است؛ بدین صورت که به دلیل شهرت یا محبوبیت یک داستان، بن‌مایه، شخصیت اساطیری/حماسی، یا حتی یک جریان خاص اجتماعی، بعدها داستان‌ها، بن‌مایه‌ها و شخصیت‌هایی همانند یا نزدیک به نمونه اصلی ساخته شده، و به عبارتی، از روی آن، کپی برداری شده است.

در منظومه‌های پهلوانی متأخر و طومارهای نقالی شاهنامه، از چهار علتی که در بالا ذکر کردیم، موضوع تقلید و تأثیرپذیری، رایج‌ترین علت همسانی‌های داستان‌ها و شخصیت‌هاست که خود، به سه طریق صورت می‌پذیرد:

۱. الگوبرداری از داستان‌های شاهنامه، منظومه‌های پهلوانی اصیل و منابع تاریخی (در این باره ر.ک. آیدنلو، ۱۳۹۰، صص. ۸-۹)؛

۲. تأثیرپذیری و تقلید از داستان‌های عرفانی و صوفیانه (ر.ک. اتونی، ۱۴۰۱، صص. ۴۵-۵۸).

۳. تأثیرپذیری و الگوبرداری از قصه‌های بلند عامیانه فارسی و بن‌مایه‌های فولکلوریک (برای دیدن برخی نمونه‌ها ر.ک. شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، صص. ۳۴-۳۵؛ حاجیانی و همکاران، ۱۳۹۵، صص. ۶۸-۷۹).

در طومارهای نقالی و روایت‌های عامیانه شاهنامه، با دو چهره تقریباً نوظهور به نام‌های «رستم یک‌دست» و «فرهنگ دیوزاد» روبه‌رو هستیم که از لحاظ کار و کردار، مشابهت‌ها و یکسانی‌های زیادی بینشان وجود دارد. به نظر می‌رسد علت اصلی این مشابهت‌ها، تأثیرپذیری و الگوبرداری آن دو، از خویشکاری‌های شخصیت‌های عیارپیشه قصه‌های بلند عامیانه فارسی باشد که توسط نقالان و قصه‌گویان صورت پذیرفته است.

۲. پیشینه تحقیق

در باره رستم یک‌دست فقط دو پژوهش کامل صورت پذیرفته است:

۱. «چهره‌شناسی رستم یک‌دست و هم‌گرایی و ستیزه‌گری او با رستم زال در شاهنامه کردی (گورانی)» (۱۳۹۵) از سیدایوب نقشبندی و همکارانش؛ که به بررسی چهره دوگانه رستم یک‌دست در شاهنامه منظوم کردی گورانی می‌پردازد.

۲. «عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست/کله‌دست (براساس طومارهای نقالی و داستان‌های عامیانه پهلوانی)» (۱۴۰۰) از بهزاد اتونی؛ که بخش ابتدایی این مقاله به جریان‌شناسی سیاسی و اجتماعی عیاران در تاریخ ایران اختصاص دارد و بخش دوم آن، درباره بُعد عیارانه رستم یک‌دست و پای‌بندی او به سنت‌های عیاری است.

در باره فرهنگ دیوزاد تا به حال هیچ تحقیقی صورت پذیرفته است و از این روی، مقاله پیش رو، کاملاً بدیع و بی‌پیشینه است.

۳. چارچوب نظری

در قصه‌های پهلوانی و عامیانه، گاهی با شخصیت‌هایی روبرو می‌شویم که شباهت‌های زیادی از لحاظ کارکردار و حتی ویژگی‌های ظاهری، بینشان وجود دارد. از جمله این شخصیت‌ها، رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد هستند که در طومارهای نقالی (به‌خصوص طومارهای نونوشته و متأخر)، همسانی‌های زیادی را می‌توان برایشان برشمرد. این مقاله که به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از طومارهای نقالی و روایت‌های عامیانه شاهنامه صورت پذیرفته است، به همسانی‌های این دو چهره ادبیات

پهلوانی-عامیانه می‌پردازد و در خلال تحقیق، با بهره‌گیری از قصه‌های عیاری ادب عامه، به تأثیرپذیری آن دو، از ادبیات عیاری اشاره می‌کند.

۴. بحث و بررسی

شمکور/شمکوس بن شمیلان، ملقب به «رستم یک‌دست» و «فرهنگ دیوزاد»، دو چهره تقریباً نوظهور در ادب پهلوانی به‌شمار می‌آیند که سابقه حضورشان - تا جایی که اسناد موجود به ما می‌گویند - احتمالاً به قبل‌تر از قرن نهم یا دهم هجری بازمی‌گردد. بنا بر پژوهشی که آیدنلو انجام داده است، قدیم‌ترین اسنادی که نامی از رستم یک‌دست در آن‌ها آمده است عبارت‌اند از: منظومه زرین‌قبا نامه (مربوط به عصر صفوی)، برزنامه جدید (مربوط به قرن دهم هجری)، چندین بیت از سلیم تهرانی، شاعر فارسی‌زبان دربار مغولان هند (متوفی ۱۰۵۷ق)، چند بیت از طغرای مشهدی، شاعر نامی سبک‌های هندی (متوفی ۱۰۷۸ق)، و بیتی نیز از وحید قزوینی (شاعر قرن ۱۱ هجری) (ر.ک. آیدنلو، ۱۳۹۶، صص. ۷۹-۸۰). بنا بر بررسی‌ای نیز که نگارنده این جستار در متون حماسی، تاریخی و قصه‌های عیارانه قبل از قرن دهم انجام داده است، هیچ رد و نشانی از فرهنگ دیوزاد یافت نشد و ظاهراً نخستین اثر مکتوبی که به ذکر داستان او پرداخته، سام‌نامه است که احتمالاً مربوط به قرن دهم یا یازدهم هجری است. گرچه در این قدیم‌ترین منابعی که به ذکر رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد پرداخته‌اند، اجمالی از کار و کردار و چهره آن دو را می‌توان دید، ولی به‌واقع، منابع در دسترس‌تر و اصلی‌ما، طومارهای نقالی و روایت‌های مردمی شاهنامه‌اند که به فراخی و تفصیل، به چهره و شخصیت رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد پرداخته‌اند و از این طریق می‌توان به شباهت‌هایشان پی برد.

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

شمکور/شمکوس بن شمیلان که یک دستش از دست دیگرش کوتاه‌تر است، از جمله قوی‌ترین دشمنان رستم در طومارها و روایت‌های نقالی است که در ابتدا، یار و همراه و غلام رستم به‌شمار می‌آید و حتی لقب «رستم یک‌دست» را از او دریافت می‌کند، ولی در ادامه داستان، به یکی از سرسخت‌ترین و کینه‌توزترین دشمنان رستم تبدیل می‌شود. با توجه به هم‌گرایی و ستیزه‌گری رستم یک‌دست با رستم دستان، می‌توان گفت: «این شخصیت دارای هویت دوگانه دیو و انسان است و کردارهای او، تحت تأثیر این دو هویت قرار دارد» (نقشبندی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۵). رستم یک‌دست/کله‌دست که چهره‌ای برآمده از سنت‌های عیاری است، نشان‌دهنده نفوذ ادبیات عامه در ادب پهلوانی است و نقالان، با قرار دادن او در برابر رستم دستان، نوعی تقابل بین ادبیات پهلوانی سنتی و ادبیات عامه را رقم می‌زدند (در این باره ر.ک. به اتونی، ۱۴۰۰، ص. ۲۲۴). شاید همین عامیانه‌گی شخصیت رستم یک‌دست/کله‌دست و هم‌زادپنداری طبقه متوسط و پایین جامعه با اعمال عیارانه او سبب می‌شده است که نقل قصه او در بین مردم کوچه و بازار، با استقبال فراوان شنوندگان روبه‌رو شود (درباره علاقه مردم و کوچه و بازار به نقل قصه‌های رستم یک‌دست ر.ک. انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ج. ۲/ ص. ۳۰).

فرهنگ دیوزاد نیز گرچه در دو نسخه نسبتاً قدیمی *سام‌نامه* مربوط به قرن یازدهم هجری، که اولی متعلق به کتابخانه استاد مینوی به شماره ۱۱۵ و دیگری نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۲۵۲۶ است و اساس کار تصحیح وحید رویانی قرار گرفته‌اند (ر.ک. *سام‌نامه*، ۱۳۹۲، ص. پنجاه و پنج)، صرفاً دیوی است فرستاده شده از جانب تسلیم شاه جَنی برای یاری‌رسانی به سام (همان، ص. ۲۸۹) که در بیشتر موارد یا در نقش یک پیام‌آور و اِذاردهنده ظاهر می‌شود (همان، ص. ۲۹۶-۲۹۵، ۳۲۴، ۳۲۶-۳۲۷، ۳۸۰، ۳۸۹).

۴۲۸، ۵۰۳، ۵۱۸) یا در حمایت از سام، با آنان درمی‌آویزد (همان، ص. ۲۸۸-۲۹۱، ۳۱۰-۳۱۱ و ۶۰۱)؛ ولی در نسخه خطی سام‌نامه متعلق به کتابخانه مانک‌جی لیمجی هاتریای هندوستان، که نسخه‌ای است متأخرتر و افزوده‌های بسیار زیادی نسبت به دو نسخه تقریباً اصیل‌تر کتابخانه استاد مینوی و کتابخانه مجلس دارد - و بعدها مورد استفاده اردشیر خاضع در تصحیح سام‌نامه قرار گرفته است - (ر.ک. خواجوی کرمانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۷؛ سام‌نامه، ۱۳۹۲، ص. شصت و هشت) بارقه‌هایی از شباهت بین فرهنگ دیوزاد و رستم یک‌دست را می‌توان مشاهده کرد.

بعدها که قصه سام‌نامه، پای ثابت طومارها و روایات نقلی شد، با گذشت زمان، این شباهت‌ها و همانندی‌های شخصیت فرهنگ دیوزاد و رستم یک‌دست، بیشتر و بیشتر شد؛ به گونه‌ای که در دو طومار نقلی معاصر، یعنی طومار مرشد عباس زیریری و طومار استاد سید مصطفی سعیدی، شاهد یکسانی‌های بسیار زیادی بین این دو شخصیت هستیم. نگارنده این جستار، بر این باور است که این شباهت‌ها، برآمده از تأثیرپذیری نقالان از خویشکاری‌های عیاران قصه‌های عامیانه است که باعث شده دو چهره همسان و نزدیک به هم، در طومارهای نقلی شکل بگیرد. البته این فرضیه را نیز نمی‌توان از نظر دور داشت که باتوجه به اینکه رستم یک‌دست از نظر ویژگی‌های مورد بحثمان در این مقاله، چهره‌ای قدیم‌تر از فرهنگ دیوزاد است (در طومارهای متأخر و جدید)؛ از این روی ممکن است نقش پیش‌نمونه را برای فرهنگ دیوزاد داشته باشد.

۴-۱. ویژگی‌های ظاهری

۴-۱-۱. دیو - انسان

رستم یک‌دست در طومارهای نقلی و روایات عامیانه شاهنامه، به شکل انسانی عجیب‌الخلقه توصیف شده است که قامتی متوسط، پیشانی‌ای بزرگ، دهانی فراخ،

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

شکمی مانند دم حدادی، چشمانی کوچک و تابه‌تا، گوش‌هایی مانند فیل، بینی‌ای مانند دست‌گره‌شده و دندان‌هایی درشت دارد که عرض و طول قامت او یکی است و یک دست او، کوتاه‌تر از دست دیگرش است (در این باره ر.ک. شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۱۷، هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۱؛ طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۳۶۲، طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۲؛ انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ج. ۲/ص. ۳۱).

در بیشتر طومارهای نقالی، رستم یک‌دست، پهلوانی از سرزمین مازندران معرفی شده است که به قصد انتقام از رستم - که پدرش را در مازندران کشته است - به ایران آمده، ولی با دیدن رستم، مریدش می‌شود و راه خدمتگزاری را پیش می‌گیرد (درباره مازندرانی بودن رستم یک‌دست ر.ک. شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۱۸، طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۵، شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۴۳۹، طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۲؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۱). با توجه به اینکه در اساطیر و حماسه‌های ایرانی، مازندران، سرزمین دیوان است و برخی دیوان اساطیری، دیوان مازندری هستند (در این باره ر.ک. یسنا، ۱۳۸۷، ص. ۶۲ و ۶۵، یشتها، ۱۳۷۷، ج. ۱/ص. ۳۵۱؛ فرنیغ‌دادگی، ۱۳۸۵، ص. ۵۳، ۱۱۲، ۶۷۸، فردوسی، ۱۳۶۹، ج. ۲/ص. ۱۰، کریستن‌سن، ۱۴۰۰، ص. ۹۹؛ آموزگار، ۱۳۸۷، ص. ۳۴۳). به نظر می‌رسد رستم یک‌دست مازندرانی نیز نسب به دیوان ببرد. در روایتی عامیانه از داستان رستم یک‌دست، نام اصلی او شمکوس بن شمیلان بن سرنند بن ضحاک است (انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ج. ۲/ص. ۳۱) که این «انتساب او به ضحاک ماردوش نیز، به این علت است که ایرانیان، ضحاک را از نژاد دیو می‌دانستند» (نقشبندی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۶۰). در داستان گُردی (گورانی) رستم یک‌دست، صراحتاً به دیوزادگی او اشاره شده است. در این داستان، وقتی برزو، پسر سهراب، نام و نشان رستم یک‌دست را

می‌پرسد، او، خود را این چنین معرفی می‌کند: «اصلم را می‌پرسی از مازندران هستم / فرزند کوه‌رنگ پسر اکوان دیو می‌باشم» (همان). در هیچ‌یک از طومارهای نقالی، اشاره‌ای به دیو بودن خود رستم یک‌دست نشده است و توصیفی که از چهره و پیکر دیوان در ادبیات حماسی یا عامه داریم، با توصیف چهره و اندام رستم یک‌دست، کاملاً متغایر و متفاوت است (درباره چگونگی چهره و پیکر دیوان ر.ک. غفوری، ۱۳۹۴، ص. ۵۱، ۵۴؛ اکبری مفاخر، ۱۳۸۹، ص. ۷۰-۷۷)؛ پس به نظر می‌رسد، او دیو - انسان باشد، زیرا از یک سو، نسب به دیوان می‌برد و از سوی دیگر، نه دیو، بلکه انسانی است عجیب‌الخلقه؛ و احتمالاً این عجیب‌الخلقی، حاصل آمیزش دیو و انسان است.

گرچه در *سام‌نامه*، از فرهنگ به‌عنوان یک دیو یاد شده است که مانند دیگر دیوان، قادر به پیکرگردانی است و می‌تواند خود را به‌شکل مرغی غول‌آسا درآورد (*سام‌نامه*، ۱۳۹۲، ص. ۲۱۰-۲۱۱)، یا در نبرد با دشمنش، سر از تن او جدا و گوشتش را بخورد (همان، ص. ۶۰۱)؛ ولی بعدها در طومارهای نقالی، فرهنگ، صرفاً زاده دیو است (برای نمونه ر.ک. طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۲۶۷؛ مشکین‌نامه، ۱۳۸۶، ص. ۶۷)؛ شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۳)؛ و نه مانند دیوان پیکرگردانی می‌کند و نه دشمنان خود را می‌خورد، آن‌گونه که در *سام‌نامه* بدان اشاره شده است. درحقیقت، در این طومارها، فرهنگ به‌مانند رستم یک‌دست، دیو - انسان است نه دیو. در قدیم‌ترین طومار نقالی در وصف چهره او آمده است: «... اما او را شاخ بود و صورت او نیز بیشتر به انسان شباهت داشت» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۲۶۷)؛ و در *طومار مرشد عباس زریری* نیز با وجود شاخ داشتنش، برخلاف دیوان، قامتی زیبا دارد: «ضمناً جوان خردسال عجیب‌الخلقی را دید با چهره ادھیام و قامت زیبا که بر سر او دو شاخ کوچک رُسته مانند دیو» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۹۱۶). در طوماری که به قلم

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

محمدشریف نایگلی نوشته شده است، فرهنگ، حتی مانند دیوان شاخ هم ندارد: «شخصی از در بارگاه آمد و گفت: شهریار! دیوزاد از راه رسیده، [...] اما آن را شاخ نبود و به صورت کوهی بیشتر مایل بود» (طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۸۹؛ همچنین ر.ک. شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۳). در یکی از طومارها، حتی دیو بودن فرهنگ نیز انکار شده است و وقتی علت لقب دیوزاد بودن را از او می‌پرسند، چنین پاسخ می‌دهد: «به خاطر موهای بلندم، اطرافیانم چنین لقبی به من داده‌اند» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۷).

به عقیده نگارنده شاید یکی از دلایلی که باعث شده است فرهنگ دیوزاد - که یار و همراه سام است - از شخصیت «دیو» در *سام‌نامه*، به «دیو - انسان» یا حتی «انسان» در طومارهای نقالی بدل شود، این باشد که نقالان و راویان برای معقول جلوه دادن و باورپذیر کردن شخصیت فرهنگ دیوزاد، از ویژگی‌های عجیب و غریب او کاسته و سعی کرده‌اند چهره‌ای تعدیل‌شده برایش ترسیم کنند.

۲-۱-۴. جامه عیاری

رستم یک‌دست همه جا برای رسیدن به اهداف خود، از اعمال عیارانه بهره می‌جوید و خود را پای‌بند به اصول پهلوانان سنتی نمی‌داند (ر.ک. اتونی، ۱۴۰۰، صص. ۲۲۸-۲۴۱). مرشد عباس زریری در طومار خود، جامه عیاری‌ای را که رستم یک‌دست به تن دارد، این‌گونه توصیف می‌کند:

پیاده‌ای در لباس عیاری پدید آمد ... کلاه گاهگاہ عیاری بدون دُم رویاهی بر سر نهاده، هفت قنطوره ریشه مروارید در بر [...] چهارده خنجر که شبیه به هم نیست و هر یک برای کاری تهیه شده، دور تا به دور کمر زده و چنَد جُلَبَنَدی مخمل با چند شال دستمال ابریشمی، چپ و راست در حمایل

افکنده [...] و همچنین تمام لوازم عیاری به همراه او بود (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۱۷).

در بین همه پهلوانان و شخصیت‌های طومار زریری، تنها چهره‌ای که لباس عیاری شبیه به رستم یک‌دست به تن می‌پوشد، فرهنگ دیوزاد است: «لباسش، شبیه لباس عیاران است، مگر کلاه؛ یعنی عیاران کلاه گاهگاه عیاری که دُم روباهی باشد بر سر می‌گذارند و این جوان اصلاً کلاه بر سر ندارد» (همان، ص. ۹۱۶). درحقیقت، فرهنگی که در منظومه سام‌نامه صرفاً در کسوت یک دیو و با خویشکاری مربوط به دیوان ظاهر می‌شود، در طومار متأخری چون شاهنامه نقالان، چه از نظر معرفی به‌عنوان یک عیار و چه از نظر نوع لباس عیاری‌ای که به تن دارد، به رستم یک‌دست بسیار شبیه است (ر.ک. همان، ص. ۱۱۱۳).

۲-۴. کُنش‌ها

۱-۲-۴. غلامی پهلوان

در برخی از طومارها، رستم یک‌دست در اولین برخوردش با رستم دستان، هدف از آمدن نزد او را چاکری و «غلامی رستم» بیان می‌دارد:

«چون یک‌دست این بشنید، به دست و پای رستم افتاد، گفت: مرا رستم یک‌دست می‌گویند و مازندرانی‌ام؛ غایبانه کمر بندگی شما را در میان بسته» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۵).

«[رستم یک‌دست] گفت: تا تو را ندیده بودم در فکر انتقام بودم و حال که تو را دیدم، دانستم مادرم اشتباه کرده ...، اکنون حاضرم تا پایان عمر خدمتگزار تو باشم» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۱۸).

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

- «رستم یک‌دست گفت» آمده‌ام که اگر درخور نوکری جهان‌پهلوان باشم در رکاب شما، برای رهایی برزو شما را یاری کنم» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۳).
در برخی دیگر از طومارها، رستم یک‌دست، به قصد غلامی و چاکری برزو به مغرب آمده است:

- «لقب من رستم یک‌دست است ... و غایبانه، کمر خدمتکاری برزو را بر میان جان بسته‌ام» (رستم‌نامه نقالان، ۱۳۹۸، ص. ۳۰۱).

- «... تعریف دلاوری برزو شنیده‌ام، غایبانه کمر خدمتکاری او بر میان جان بسته‌ام» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۱).

در همه این طومارها، اگرچه رستم یک‌دست، نامردی‌های زیادی در حق رستم روا می‌دارد و آزار بسیاری به پهلوانان ایرانی می‌رساند، ولی تا نیمه‌های داستان، پهلوانی است مطیع و یاریگر، که سواي برخی شیطنتها، کاری غیر از چاکری رستم و برزو انجام نمی‌دهد و به این کار خود، افتخار نیز می‌کند.

فرهنگ دیوزاد نیز عیناً به‌مانند رستم یک‌دست، در نیمه‌های داستان سام، از زابل به قصد غلامی و خدمتگزاری سام به چین می‌آید و در این راه، از هیچ‌گونه خدمتی فروگذار نیست:

مرا نام فرهنگ چینی شناس که دارم ز یزدان فراوان سپاس ...
کمر بسته هر جا پس و پیش تو همه کار دانم کم‌وبیش تو
(سام‌نامه، ۱۳۹۲، ص. ۳۱۰)

بدو شاه چین گفت کای خویشکام بُود «دیوزاده» غلامی ز سام
(خواجوی کرمانی، ۱۳۸۶، ص. ۲۴۵)

- «گفت: من نام، فرهنگ دیوزاد دارم و غلامزاده گرشاسبیم؛ از ایران آمده‌ام که اگر قابل باشم در رکاب شما خدمت کنم» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۷).

درحقیقت، نوچگی پهلوانانِ زیردست در مقابل پهلوانانِ محوری، یکی از بن‌مایه‌های اصلی و رایج حماسه‌های عامیانه و عیاری است که نمونه‌های فراوان آن را در سمک عیار، ابومسلم‌نامه، جنیدنامه، حمزه‌نامه، حسین کرد شبستری ... می‌بینیم؛ و ظاهراً خویشکاری رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد در ادب پهلوانی به عنوان غلام و خدمتگزار پهلوانان بزرگ، تحت تأثیر همین بن‌مایه رایج قصه‌های عیاری بوده است.

۲-۲-۴. نجات معشوقِ پهلوان

یکی از بن‌مایه‌های رایج در ادب پهلوانی، نجات معشوق/دختر از دست دشمن - انسان، دیو یا اژدها - توسط پهلوان است؛ که از معروف‌ترین نمونه‌های آن می‌توان به نجات به‌آفرید و همای از رویین‌دژ ارجاسب توسط اسفندیار (فردوسی، ۱۳۷۵، ج. ۵/ ص. ۲۶۴-۲۸۰)، رهایی دختر کهیلا از دست سیه‌دیو توسط فرامرز (فرامرنامه بزرگ، ۱۳۹۴، صص. ۱۵۶-۱۶۳)، رهایی سه دختر نوشادِ هندی از کاخ کناس‌دیو به دست فرامرز (مرزبان فارسی، ۱۳۹۹، صص. ۲۰-۲۶)، کشتن آذربرزین، اژدهای دماهنج را و نجات دختر بوراسب، پادشاه پارس (ابن‌ابی‌الخیر، ۱۳۷۰، صص. ۵۲۲-۵۲۷) و سفر نُه‌خانی شهریار برای نجات دلارام از قلعه مضراب‌دیو (مختاری، ۱۳۹۷، صص. ۳۵۳-۳۸۴) اشاره کرد. در همه متون پهلوانی، تقریباً می‌توان گفت نمونه‌ای سراغ نداریم که پهلوان، خود، معشوق/دختر را از دست دشمن نجات ندهد، به‌غیر از داستان برزو و فهره/ قهر سیمین‌عذار، که این کار، توسط رستم یک‌دست صورت می‌پذیرد. در طومارهای نقالی آمده است وقتی گرسیوز از رابطه عاشقانه دخترش، فهره/ قهر، با برزو آگاهی یافت، او را در قصری - و به روایتی، در قفسی - زندانی کرد. برزو که پس از

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

رهایی از زندان فولادوندیو/ قطرانِ زنگی، قصد نجاتِ فره/قهر را نمود، به همراه رستم یک‌دست به جانب ختن/ توران روانه شد. در پشتِ دیوار شهر ختن، رستم یک‌دست، داوطلبِ نجاتِ فره/قهر شد؛ پس با کمند داخل شهر شد و رفت پشت عمارتی که فره در آن خانه، در قفس مقید بود. با به‌کار بردنِ داروی بیهوشی، تمام نگهبانان را سر برید و فره را به کتف کشید و به نزد برزو آورد (ر.ک. شاهنامهٔ نقالان، ۱۳۹۶، صص. ۲۹۱۲- ۲۹۵۳؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، صص. ۶۶۴- ۶۷۳؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، صص. ۲۷۲- ۲۸۸).

در سام‌نامهٔ دستنویسِ کتابخانهٔ مانک‌جی (که نسبت به برخی نسخه‌های دیگر، از اصالت کم‌تری برخوردار است) و به تبع آن، طومارهای نقالی نیز شاهدِ نجاتِ معشوقِ سام - پریدخت - توسط فرهنگ دیوزاد هستیم. در این داستان آمده است: خاقان، برای اینکه دخترش پریدخت را به سام ندهد، دور از چشم سام - که به جنگ نهنگال‌دیو رفته است - پریدخت را برای عروسی نزد تمرتاش/ ثمرتاج، پادشاهِ ماچین - و به روایتی، شهر ختا - می‌فرستد. فرهنگ که از این موضوع مطلع می‌شود، به جانب ماچین/ختا می‌رود و با لوازم عیاری (به نقل از مرشد عباس زیری) وارد شهر می‌شود و پریدخت را به دوش می‌گیرد، از آنجا می‌گریزد و او را به سام می‌رساند (ر.ک. خواجه‌ی کرمانی، ۱۳۸۶، صص. ۳۱۸- ۳۲۶؛ شاهنامهٔ نقالان، ۱۳۹۶، صص. ۱۱۱۲-۱۱۱۵؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، صص. ۲۴۴- ۲۴۷؛ طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، صص. ۱۰۰- ۱۰۱).

گرچه دزدی یا نجاتِ معشوقِ قهرمانانِ اصلیِ قصه‌ها توسط عیاران، یکی از سنت‌ها و بن‌مایه‌های ماجراجویانهٔ عیاری است، ولی آنچه باید بدان توجه داشت این

است که در ادب پهلوانی، فقط رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد هستند که از این سنت پیروی می‌کنند و هیچ نمونه دیگری را شاهد نیستیم.

۲-۲-۴. دزدی

در قصه‌های بلند ماجراجویانه عامیانه که عیاران حضوری پررنگ دارند، دزدی نه تنها فعلی مذموم نیست، بلکه قهرمانان عیارپیشه بدان فخر می‌ورزند و مباحات می‌کنند. شیپو، عیار معروف قصه جنیدنامه، به طنز، عادت دزدی خود را مادرزادی می‌داند و می‌گوید:

تا دزدی نکنم، دلم خرسند نمی‌شود. مادرم می‌گفت که چون شیرخواره بودی، من خواهری داشتم، او نیز پسری داشت. چون به خواب می‌رفت، تو غلطان می‌رفتی شیر پستان او را می‌خوردی و به پسرش فرصت نمی‌دادی. دزدی کردن من مادرزادی است (طرسوسی، ۱۳۸۰، ج. ۱ / ص. ۴۶۶).

در داستان‌های حمزه، عمرو امیه عیار، از زمان کودکی دزدی می‌کند (در این باره ر.ک. مهدی باقر بازاری، ۱۴۰۰، ص. ۸۴) و در اسکندرنامه، به دزدی‌های مهترنسیم عیار اشاره شده است (منوچهرخان حکیم، ۱۳۸۸، ص. ۱۴). در قصه حسین کرد شبستری نیز قهرمانان عیارپیشه داستان، چه از روی تفریح و چه از روی دشمنی، به خانه دشمنان دستبرد می‌زنند و «دستبرنامچه‌ای» را به جای اموال دزدیده شده برجای می‌گذارند (برای نمونه ر.ک. قصه حسین کرد شبستری، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۴، ۱۳۵، ۲۳۱ و ۲۶۰).

در ادب پهلوانی - چه منظومه‌های پهلوانی و چه طومارهای نقالی شاهنامه - دزدی، عملی مذموم و نکوهیده به‌شمار می‌آید و هیچ‌یک از پهلوانان و یا حتی ضدپهلوانان، در کسوت دزد ظاهر نمی‌شوند؛ البته باید توجه داشت که منظورمان از دزدی‌های عیارانه، راهزنی‌هایی که برخی از افراد و سپاهیان ضد سپاهیان دشمن خود انجام می‌دهند و

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

اموال آنان را به غنیمت می‌گیرند نیست. در متون نقالی شاهنامه فقط دو چهره هستند که تحت تأثیر عیاران قصه‌های ماجراجویانه دست به دزدی می‌زنند و بدین‌سان، خود را از دیگر شخصیت‌های ادب پهلوانی مستثنی می‌کنند؛ آن دو عبارت‌اند از: رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد.

رستم یک‌دست، علی‌رغم زورِ بازو و قدرت زیادش، علاقه وافر می‌دزدی دارد. او هنگامی که به همراه رستم برای نجات برزو از زندان قطران زنگی / فولادوند دیو، عازم مغرب شده است، در بین راه، اسبان پادشاه شهر قاقله را می‌دزدد (ر.ک. هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۲، انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ج. ۲ / ص. ۳۴؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۵)، و در جایی دیگر نیز، اسب رستم را (ر.ک. شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۳۰۳۱؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۳۶؛ انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ج. ۲ / صص. ۵۴-۵۵). در یکی از طومارها نیز وقتی رستم یک‌دست کشته می‌شود، نامه‌ای از او می‌یابند که نشانی مکانی را که حاصل نهصد سال دزدی خود را در آنجا پنهان کرده، در آن نوشته است (طومار کهن شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵، ص. ۹۵۳).

در یکی از طومارهای نقالی موسوم به شاهنامه نقالان که از جمله طومارهای نونوشته و جدید به‌شمار می‌آید، فرهنگ دیوزاد نیز به‌مانند رستم یک‌دست و به تقلید از متون عیاری، عادت به دزدی دارد. در این طومار، ذکر دزدی فرهنگ، آنجا نقل می‌شود که او برای جلوگیری از ازدواج پریدخت با ثمرتاج، به قصر ثمرتاج می‌رود تا پریدخت را نجات دهد:

[فرهنگ] عرض کرد: حاضر شوید برای رفتن؛ و شال دستمال ابریشمی از حمایل باز نموده، گسترد و زینت زنان را با آنچه از وزن، سبک و از قیمت، سنگین به نظرش آمد در آن ریخته، بر پشت افکنده، در سینه جوزه گره زد.

پریدخت گفت: دگر این‌ها را با خود مبر، خسته می‌شوی! گفت: نترسید. دست خالی رفتن باعث خستگی و بلکه بزرگ‌ترین گناهان به‌شمار می‌رود (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۱۵).

۳-۴. توانایی‌ها

۱-۳-۴. پیشی گرفتن از اسب تیزرو و شکار آهوی به‌تگ

یکی از ویژگی‌های اصلی عیاران قصه‌های بلند عامیانه، به شتاب دویدن آن‌هاست؛ به‌گونه‌ای که از اسب تیزرو پیش می‌افتند و آهوی به‌تگ را صید می‌کنند. براساس این قصه‌ها، «سیدجُنید» آهوی دوان را شکار می‌کند، و در مسابقه‌ای که با اسب سلطان قنداقه می‌دهد، پانصد گام از آن پیشتر می‌افتد (ر.ک. طرسوسی، ۱۳۸۰، ج. ۱/ ص. ۴۹۶)؛ «شیبوی عیار» نیز هر کجا گرسنه می‌شود، می‌دود و آهو می‌گیرد (همان، ص. ۲۴۶۰). همچنین در حمزه‌نامه قهوه‌خانه‌ای نیز خضر، دستی سر تا پای عمر امیه - پیاده حمزه - می‌کشد و او را نظر می‌کند و عمر امیه از آن پس، به‌قدری طولانی و سریع می‌دود که آهوی به‌تگ را می‌گیرد (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۰، ص. ۹۱).

در بین شخصیت‌های ادب پهلوانی، تنها دو شخصیت هستند که از این ویژگی عیاران قصه‌های عامیانه بهره‌مندند: یکی، رستم یک‌دست و دیگری، فرهنگ دیوزاد. در طومارهای نقالی و روایت‌های عامیانه شاهنامه، مسابقه رستم یک‌دست با رخس و پیشی گرفتن از او و صید آهوی به‌تگ این‌گونه توصیف شده است:

رستم ده درصد رخس را راند و برگشت دید [رستم یک‌دست] همانجا ایستاده. بانگ زد: بیا! گفت: تو برو. بیست درصد راند [...]؛ رخس را پنجاه درصد راند و در قفا نگریست، سیاهی او را دید ... که به چرخش درآمده، گردبادی با گرد و غبار اطراف او را گرفته، حرکت نمود [...]، [رستم] نود

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

درصد رفت، دید برابر رکاب است و کم کم از رخس جلو افتاد ... تا اینکه به کلی از نظر ناپدید شد [...] کله دست با آهوی زنده‌ای که پشت گردن نهاده بود رسید و به خنده گفت: پس چرا اسب بی‌همتای تو به پای من نیامد؟ (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶: ۲۹۲۰-۲۹۲۱؛ همچنین نک طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۳۶۳؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۶؛ انجوی شیرازی، ۱۳۹۶، ج. ۲ / ص. ۳۱).

فرهنگ دیوزاد نیز در طومار نقالی مرشد عباس زریری و طومار سید مصطفی سعیدی (که از طومارهای جدید به‌شمار می‌آیند)، همان ویژگی‌های تیزروی و دوندگی رستم یک‌دست را دارد:

- «[فرهنگ] به راه ماچین زد به دامنه دشت. نظر اول، نظر دوم، آثار گرد او هم نبود» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۱۳).

- «پریدخت تا رفت او را صدا بزند، از نظر ناپدید گشت» (همان، ص. ۱۱۴۷).

- «... سرعت فرهنگ چون باد است» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۲۴۶).

همان‌گونه که رستم یک‌دست با رخس رستم دستان مسابقه دو می‌گذارد و از او پیشی می‌گیرد، فرهنگ دیوزاد نیز با اسب سام مسابقه می‌دهد و از او پیشی می‌افتد و حتی آهوپی به تگ را نیز در حین دویدن بر دوش خود می‌گیرد:

سام، سه قسمت فرسخ را طی کرده بود که فرهنگ از جا کند. بیش از صد گام نرفته بود که فرهنگ از بالای سر سام جست و ابلق جلوی کلاهخود سام را کشید و رفت [...]؛ برگشت، درحالی که آهوپی هم بر روی دوش داشت ... (همان، ص. ۲۰۸).

۲-۳-۴. پیاده رزم کردن

یکی از القابی که برای عیاران استفاده می‌شده، لقب «پیاده» است، زیرا کم‌تر اتفاق می‌افتاد که عیار، از مرکبی مانند اسب و شتر استفاده کند (ر.ک. محجوب، ۱۳۴۹، ص. ۱۱). در قصه حمزه وقتی عمرو امیه عیار با دوازده هزار پیاده که از سپاه حمزه هستند، از برابر نوشیروان می‌گذرند، نوشیروان از بوذرجمهر می‌پرسد ای خواجه! چرا ایشان پیاده می‌آیند؟ و خواجه پاسخ می‌دهد چون صاحب ایشان پیاده آید، لشکر او ضرورت پیاده آیند (قصه حمزه، ۱۳۴۷، ص. ۷۸). از آنجا که رستم یک‌دست در طومارهای نقالی، شخصیتی عیار است، به گفته خودش که: «کار من، همیشه پیاده‌روی است» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۶)، هیچ‌گاه سوار بر مرکب، رزم نمی‌کند. او در یکی از طومارها به رستم می‌گوید: «ای پهلوان! پیاده خو کرده‌ام و سواره جنگ نتوانم کرد» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۱).

فرهنگ دیوزاد نیز که همیشه پیاده‌رو است (ر.ک. مشکین‌نامه، ۱۳۸۶، ص. ۸۱؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۹۱)، به‌مانند رستم یک‌دست، هیچ‌گاه سوار بر مرکب، رزم نمی‌کند. در *سام‌نامه* دستنویس کتابخانه مانک‌جی، درباره رزم پیاده او آمده است:

و را دید همچون دمنده نهنگ   رخ دشت کرده ز خون، لعل‌رنگ
پیاده همی جست بر سان شیر   سران را ز پیکار می‌کرد سیر
(خواجوی کرمانی، ۱۳۸۶، ص. ۲۳۰)

در یکی از طومارهای نقالی نیز به‌صراحت، به پیاده رزم کردن فرهنگ اشاره شده است: «فرهنگ، زانوی سام را بوسید و پیاده آهنگ آوردگاه نمود. تا رسید مقابل «شدید» ... گفت: برای جنگ با تو حرام‌زاده [آمده‌ام]» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۹۴-۱۱۹۵).

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

آنچه در اینجا گفتنی است، این است که این ویژگی پیاده رزم کردن در طومارهای نقالی، تنها مختص به رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد نیست، بلکه نوچه‌های پهلوانان بزرگ که در اصطلاح به آنان «پیاده» می‌گویند نیز به همین شیوه می‌جنگند.

۳-۳-۴. به دوش کشیدن دیگران

رستم یک‌دست، با توجه به قدرت بدنی زیادی که دارد، غالباً کسانی را که می‌دزدد و یا حتی قصد کمک به آن‌ها را دارد، بر شانه/گردن می‌کشد:

«... به کنار رودخانه عظیم رسیدند...؛ القصه، زرعیل را با مرکب بر گردن گرفته از آب گذرانید» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۶).

«[تیمور] نظر کرد دید [گله‌دست] زیر شکم رخس است. پرسید می‌خواهی چه کنی؟ که گله‌دست رخس را با پشت گردن از اصطبل بیرون آورد» (همان، ص. ۳۰۳۱).

«[رستم یک‌دست] یک سیلی هم به مهر [=همان فهرسیمین عذار] زد. او نیز بی‌هوش گردید. مهر را بر شانه انداخت و مانند باد صرصر رفت» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۰۹).

فرهنگ دیوزاد نیز به‌مانند رستم یک‌دست، هنگام بردن یا دزدیدن کسی، او را بر شانه‌هایش حمل می‌کند. برای نمونه، وقتی فرهنگ برای رهایی پریدخت از دست تمرتاش/ثمرتاج به قصر او می‌رود، پریدخت را بر گردن می‌گیرد و از آنجا می‌گریزد:

«آن‌گاه پریدخت به تعجیل تمام بر گردنش بنشست؛ پس از باغ، قدم بیرون نهاد، همچو برق لامع از پیش به در رفت» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۱۸۱).

«آن‌گاه پریدخت را بر شانه خود سوار نموده، سفارش کرد خود را محکم بگیر که از در باغ خارج می‌شوم» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۱۵).

در جایی دیگر نیز فرهنگ، شمس، پسر وزیر اعظم خاقان را بر شانه‌هایش حمل می‌کند: «از سپاه بیرون آمد و شمس را روی شانه خود نهاد و مثل برق، روی در بیابان نهاد» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۲۲۱).

به نظر می‌رسد این به‌گردن/دوش کشیدن دیگران توسط رستم یک‌دست و فرهنگ، برگرفته از سنت‌های عیاری باشد، زیرا عیاران، هر که را که می‌خواستند بدزدند، در صندوقچه، تور یا دستمال به دوش می‌کشیدند (برای نمونه ر.ک. ارجانی، ۱۳۶۳، ص. ۳۱۹؛ منوچهرخان حکیم، ۱۳۸۸، ص. ۳۶، ۱۳۸؛ طرسوسی، ۱۳۸۰، ج. ۱/ ص. ۲۸۴). البته این را نیز نباید از نظر دور داشت که رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد در هیچ یک از طومارها، برای حمل دیگران از دستمال و تور استفاده نمی‌کنند، بلکه با توجه به قدرت بدنی زیادی که دارند، آنان را بر دوش سوار می‌کنند. شاید بتوان این عمل آنان را علاوه بر پیروی از سنت عیاران، به دیوزادی‌شان نیز نسبت داد، زیرا یکی از بن‌مایه‌های رایج قصه‌های عامیانه، به دوش/گردن گرفتن قهرمان داستان توسط دیوان و به آسمان برخاستن آنان است (برای نمونه ر.ک. منوچهرخان، ۱۳۸۸، ص. ۲۳ و ۱۵۹؛ طرسوسی، ۱۳۸۰، ص. ۲۳۴؛ مهدی باقر بازاری، ۱۴۰۰، ص. ۳۸۲؛ شیرویه نامدار، ۱۳۹۴، ص. ۴۱۴؛ قصه حمزه، ۱۳۴۷، ص. ۲۱۹)، ولی از آنجا که رستم یک‌دست و فرهنگ، دیو-انسان هستند، به‌مانند دیوان، قدرت تنوره کشیدن و به آسمان برخاستن را ندارند و فقط دیگران را با پای پیاده به دوش می‌کشند.

۴-۳-۴. رزم با سنگ

«عیاران در جنگ‌های خود، غالباً از رزم‌افزارها و شیوه‌های نامتعارف (نامتعارف با رزم‌افزارها و شیوه‌های پهلوانان) استفاده می‌کردند و همین امر باعث می‌شد که نبرد با آنان دشوار شود. یکی از این شیوه‌ها، پرتاب سنگ بود که گاهی با کمان‌گروهه و گاهی

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

با دست صورت می‌پذیرفت» (اتونی، ۱۴۰۰، ص. ۲۳۷-۲۳۸). از جمله عیاران سرشناسی که در داستان‌های عامیانه، در میدان نبرد از سنگ استفاده می‌کردند، مهتر نسیم عیار (منوچهرخان، ۱۳۸۸، ص. ۹۹، ۲۴۱ و ۳۷۶) و احمد زمجی بودند (طرسوسی، ۱۳۸۰، ج. ۲، ص. ۱۲۴-۱۲۵، ۱۲۹، ۱۳۸ و ۲۶۳). از بین چهره‌های ادب پهلوانی - چه در منظومه‌های پهلوانی و چه در طومارهای نقالی - فقط رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد هستند که از سنگ به‌عنوان رزم‌افزار استفاده می‌کنند و نمونه دیگری سراغ نداریم. استفاده رستم یک‌دست از سنگ و گوی در نبردهایش باعث شده بود که پهلوانان - که به شیوه‌های متعارف می‌جنگیدند - در برابر او ناتوان باشند. او در نبردی که با رستم دستان انجام داد، ۸۴ سنگ به جانب او و رخس پرتاب کرد (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۲۷) و در نبردی دیگر که با گوش‌بن‌گوش (از نوادگان ضحاک) کرد، او را به ضرب گویی مفرغی که بر پیشانی‌ش زد از پای درآورد (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۳۶؛ برای نمونه‌های دیگر رزم کله‌دست با سنگ ر.ک. هفت لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۶، ۵۱۷؛ شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۴۴۲؛ طومار کهن شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵، ص. ۸۸۴).

فرهنگ دیوزاد نیز به‌مانند رستم یک‌دست در نبردهایش از سنگ و گوی بهره می‌جست. در طومار مرشد زریری، کشته شدن «شدید بن شداد» به دست فرهنگ، به‌مانند کشته شدن گوش‌بن‌گوش به دست رستم یک‌دست توصیف شده است: «فرهنگ ژستی آمد؛ مثل اینکه گوی را رها کرد. شدید یک مرتبه سر دزدیده، چون راست شد، فرهنگ خروشید "یزدان پاک از تو کمک!" و با گوی، گذارد در پیشانی شدید؛ چنان‌که کاسه سر از هم متلاشی گشت» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۹۶). او در نبردی نیز که با «فضل گرازندان» انجام داد، به همین طریق، گرازندان را از پای

درآورد: «... فضل از عقبِ او فیل برانگیخت، که فرهنگ دیوزاد تخته سنگی از بغل بیرون آورده، به پیشانی آن لعین زد که هر دو چشمش از کاسه سر بیرون آمد» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۴). در *سام‌نامه* دستنویس کتابخانه مانک‌جی، بارها به استفاده فرهنگ از سنگ در میدان رزم اشاره شده است:

گهی رزم او بود با چوبدست   گه از سنگ دشمن همی کرد پست
(خواجوی کرمانی، ۱۳۸۶، ص. ۲۵۰)

یکی سنگ زد آنچنان بر سرش (سرِ پرنیوش)   که افتاد از زینِ زر پیکرش
(همان، ص. ۲۵۱)

شیوه عجیب رزم کله‌دست در استفاده از سنگ، چرخیدن او هنگام پرتاب بود، که ظاهراً در متون نقالی و قصه‌های عامیانه، این شیوه از پرتاب سنگ، فقط مختص اوست و نگارنده این جستار در حد مطالعه خود، نمونه‌ای از آن را در متون عیاری دیگر ندیده است: «... چشم‌ها همه به سوی او بود که کله‌دست در حین چرخیدن، یکی از گوی‌ها را ربود و یک مرتبه از چرخ ایستاد و با آن گویِ مفرغ چنان به پیشانی «گوش» زد که سر او به یکباره از هم متلاشی شد» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۳۶؛ نیز نک طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۹۰).

نقالان، این شیوه را - البته نه به آن قوت و شدتی که برای رستم یک‌دست ذکر شده است - برای فرهنگ دیوزاد نیز ذکر کرده‌اند: «... در آن وقت، فرهنگ چرخ زده، سنگی از بغل بیرون آورده و چنان بر میان هر دو ابروی عادی زد که چشمانش تاریک شد و بر زمین افتاد» (طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۶).

۵. نتیجه

در طومارهای نقالی شاهنامه، به‌خصوص، طومارهای نونوشته و متأخری چون طومار مرشد زریری و طومار مرشد سعیدی، رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد، دو چهره عیارپیشه‌ای هستند که همسانی‌ها و شباهت‌های زیادی بینشان است. این شباهت‌ها در سه حیطه «ویژگی‌های ظاهری»، «کنش‌ها» و «توانایی‌ها» قابل بررسی است؛ که الف) شباهت‌های ظاهری آن دو، شامل دیو - انسان بودنشان و نیز ملبس بودن به جامه عیاری است؛ جامه‌ای که برای هر دو، یکسان توصیف شده است؛ ب) مهم‌ترین کنش‌های مشترکشان در طومارهای نقالی، غلامی پهلوان اصلی داستان، دزدی از دیگران، و نیز نجات معشوق پهلوانان قصه از اسارت است؛ که دو مورد اخیر، در ادب پهلوانی، یگانه‌اند و نمونه‌ای برایشان نیست؛ ج) از توانایی‌های مشترک رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد می‌توان به پیاده رزم کردن، مسابقه با اسب و آهوی به‌تگ، به دوش کشیدن دیگران، و رزم با سنگ اشاره کرد.

اگر بخواهیم سرچشمه این شباهت‌های رستم یک‌دست و فرهنگ دیوزاد را بیابیم، باید گفت هر دوی آن‌ها، تحت تأثیر شخصیت عیاران قصه‌های ماجراجویانه‌ای چون سمک عیار، جنیدنامه، ابومسلم‌نامه، حمزه‌نامه، اسکندرنامه و ... بوده‌اند که باعث شده دو چهره ممتاز از دیگر پهلوانان در ادب پهلوانی پدید آید. البته برای توجیه این شباهت‌ها، نباید این فرض را نیز از نظر دور داشت که ممکن است با توجه به قدمت عیاری‌های رستم یک‌دست در طومارهای نقالی نسبت به عیاری‌های فرهنگ دیوزاد، که در طومارهای متأخرتر رخ می‌دهد، چهره رستم یک‌دست به‌عنوان یک «پیش‌نونه» برای ساخت شخصیت و چهره فرهنگ دیوزاد مورد استفاده قرار گرفته باشد.

منابع

- آموزگار، ژ. (۱۳۸۷). زبان، فرهنگ، اسطوره. تهران: معین.
- آیدنلو، س. (۱۳۹۰). ویژگی‌های روایات و طومارهای نقالی. بوستان ادب، ۱ (۷)، ۱-۲۷.
- آیدنلو، س. (۱۳۹۶). بعضی اشارات و تلمیحات حماسی برگرفته از روایت‌های نقالی و شفاهی - عامیانه در شعر فارسی. فرهنگ و ادبیات عامه، ۵ (۱۸)، ۶۷-۱۰۳.
- ابن‌ابی‌الخیر. ا. (۱۳۷). بهمن‌نامه. به کوشش ر. عقیقی. تهران: علمی و فرهنگی.
- اتونی، ب.، و اتونی، ب. (۱۴۰۱). خویش و تجلی انواع نمادهای آن در شاهنامه نقالان. کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، ۵۵ (۲۳)، ۱-۲۳.
- اتونی، ب. (۱۴۰۱). تأثیرپذیری متون نقالی شاهنامه از عناصر صوفیانه. ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء (س)، ۱۴ (۲۸)، ۳۹-۶۵.
- اتونی، ب. (۱۴۰۰). عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست / گله‌دست (براساس طومارهای نقالی و داستان‌های عامیانه پهلوانی). فرهنگ و ادبیات عامه، ۹ (۳۹)، ۲۱۳-۲۴۹.
- اتونی، ب. (۱۳۹۷). کک کوهزاد و شکاوند کوه، دو داستان از روایتی واحد. جستارهای نوین ادبی، ۲۰۰، ۱۶۷-۱۸۴.
- ارجانی، ف. (۱۳۶۳). سمک عیار. ج ۳. با مقدمه و تصحیح پ. ناتل خانلری. تهران: آگاه.
- اکبری مفاخر، آ. (۱۳۸۹). هستی‌شناسی دیوان در حماسه‌های ملی بر پایه شاهنامه فردوسی. کاوش‌نامه، ۱۱ (۲۱)، ۶۱-۸۷.
- انجوی شیرازی، ا. (۱۳۶۹). فردوسی‌نامه. ج ۲. مردم و شاهنامه. تهران: علمی.
- حاجیانی، ف.، صیادکوه، ا.، و هاشمی قلانی، ا. (۱۳۹۵). بن‌مایه‌های فولکلوریک در طومارهای نقالان. فرهنگ و ادبیات عامه، ۴ (۹)، ۶۱-۸۱.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۶۶). ببر بیان (رویین‌تنی و گونه‌های آن). ایران‌نامه، ۲۲، ۲۰۰-۲۰۷.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۶). حماسه. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

بررسی همسانی‌های شخصیت «فرهنگ دیوزاد» و ... بهزاد اتونی

خواجهی کرمانی (۱۳۸۶). *سام‌نامه*. تصحیح م. مهرآبادی. تهران: دنیای کتاب.
خلف نیشابوری، ا. (۱۳۴۰). *قصص الانبیاء*. تصحیح ح. یغمایی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

رستم‌نامه نقالان (۱۳۹۸). مقدمه و تصحیح م. ج. یاحقی و ف. ماه‌وان. تهران: سخن.
زریری اصفهانی، ع. (۱۳۹۶). *شاهنامه نقالان*. به کوشش ج. دوستخواه. تهران: ققنوس.
سام‌نامه (۱۳۹۲). تصحیح و. رویانی. تهران: مرکز پژوهش‌های میراث مکتوب.
سعیدی، م. (۱۳۹۹). *طومار شاهنامه*. تهران: خوش‌نگار.
شاهنامه هفت لشکر (۱۴۰۰). تصحیح م. ج. قنوتی و ز. محمد حسنی صغیری. تهران: خاموش.
شیرویه نامدار (۱۳۹۴). ویرایش ع. سیف‌الدینی. تهران: ققنوس.
صداقت‌نژاد، ج. (۱۳۹۵). *طومار کهن شاهنامه فردوسی*. تهران: دنیای کتاب.
طرسوسی، ا. (۱۳۸۰). *ابومسلم‌نامه*. به کوشش ح. اسماعیلی. تهران: معین، قطره - انجمن ایران‌شناسی فرانسه.

طومار جامع نقالی شاهنامه (۱۳۹۷). به قلم م. ش. نایگلی. تصحیح ف. قائمی. مشهد: به نشر.
طومار نقالی شاهنامه (۱۳۹۱). مقدمه و ویرایش س. آیدنلو. تهران: به‌نگار.
غفوری، ر. (۱۳۹۴). بررسی صفات و خویشکاری‌های دیوان در مجموعه روایات فردوسی‌نامه.
جستارهای ادبی، ۱۹۱، ۴۹-۶۳.

فرامرزنانه بزرگ (۱۳۹۴). به کوشش ف. زوتفن و ا. خطیبی. تهران: سخن.
فردوسی، ا. (۱۳۶۹). *شاهنامه*. به کوشش ج. خالقی مطلق. ج ۲. کالیفرنیا: مزدا.
فردوسی، ا. (۱۳۷۵). *شاهنامه*. به کوشش ج. خالقی مطلق. ج ۵. کالیفرنیا: انتشارات مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران.

فردوسی، ا. (۱۳۸۴). *شاهنامه*. به کوشش ج. خالقی مطلق و م. امیدسالار. ج ۶. نیویورک: بنیاد میراث ایران.

فرنیغ دادگی (۱۳۸۵). *بندهش*. گزارده م. بهار. تهران: توس.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۱۱، شماره ۵۴، بهمن و اسفند ۱۴۰۲

فوردهام، ف. (۱۹۶۸). مقدمه‌ای بر روان‌شناسی یونگ. ترجمه م. میربها (۱۳۸۸). تهران: جامی.

قصه حسین کرد شبستری (۱۴۰۰). به کوشش ا. افشار و م. افشاری. تهران: چشمه.

قصه حمزه (۱۳۴۷). به کوشش ج. شعار. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

کریستن‌سن، آ. (۱۴۰۰). جستارهایی در دیوشناسی ایرانی. ترجمه ا. طباطبایی. ویرایش ف.

اصلانی. تهران: نگاه نو.

کریستی، آ. (۱۳۸۴). اساطیر چین. ترجمه م. ح. باجلان فرخی. تهران: اساطیر.

محبوب، م. ج. (۱۳۴۹). آیین عیاری. سخن، ۱۹، ۱-۱۵.

مختاری (۱۳۹۷). شهریارنامه. تصحیح و تحقیق ر. غفوری. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود

افشار.

مشکین‌نامه (۱۳۸۶). طومار نقالی حسین بابا مشکین. به اهتمام د. فتحعلی بیگی. تهران:

نمایش.

مشهدی باقر بازاری (۱۴۰۰). افسانه قهوه‌خانه. مقدمه و تصحیح م. طالبی. تهران: خاموش.

منوچهرخان حکیم (۱۳۸۸). اسکندرنامه. به کوشش ع. ذکاوتی قراگزلو. تهران: سخن.

نقشبندی، ا.، کزازی، م.، داوودآبادی فراهانی، م. ع. (۱۳۹۵). چهره‌شناسی رستم یک‌دست و

هم‌گرایی و ستیزه‌گری او با رستم زال در شاهنامه کردی (گورانی). جستارهای ادبی، ۱۹۳،

۵۳-۷۹.

هفت‌لشکر (۱۳۷۷). مقدمه و تصحیح و توضیح م. افشاری و م. مدائنی. تهران: پژوهشگاه علوم

انسانی و مطالعات فرهنگی.

یسنا (۱۳۸۷). تفسیر و تألیف ا. پورداد. تهران: اساطیر.

یشتها (۱۳۷۷). تفسیر و تألیف ا. پورداد. ج ۲. تهران: اساطیر.

یونگ، ک. گ. (۱۳۸۶). انسان و سمبول‌هایش. ترجمه م. سلطانیه. تهران: جامی.

References

- Akbari-Mafakher, A. (2010). Ontology of Divan in national epics based on Ferdowsi's Shahnameh. *Kavosh-nameh in Persian Language and Literature*, 11(21), 61-87.
- Amouzgar, J. (2008). *Language, culture, myth*. Moin.
- Arjani, F. (1984). *Samak Ayyar*. Agah.
- Atooni, B. (2018). Koke Kouhzad and Shakavand Kouh, two stories from a single narrative. *New Literary Study*, 200, 184-167.
- Atooni, B. (2021). Elements and traditions of Ayyari in the story of Rostam Yekdast/Koledast (based on Naqali scrolls and heroic folk tales). *Culture and Folk Literature*, 9(39), 249-213.
- Atooni, B. (2022). The influence of the Shahnameh's narrative texts on Sufi elements. *Mystical Literature*, 14(28), 65-39.
- Atooni, B., & Atooni, B. (2022). Self and the manifestation of its various symbols in Shahnameh Naghalan. *Kavosh-nameh in Persian Language and Literature*, 55(23), 1-23.
- Aydanloo, S. (2011). Features of narratives and Naghali scrolls. *Bostan Adab*, 3(7), 1-27.
- Aydanloo, S. (2017). Some epic allusions and hints taken from narrative and oral-folk narrations in Persian poetry. *Culture and Folk Literature*, 18, 67-103.
- Aydanloo, S. (ed). (2012). *Naqali scrolls of Shahnameh*. Behnegar.
- Christensen, A. (2021). *Essays in Iranian demonology* (translated into Farsi by A. Tabatabai). New Look.
- Cristi, A. (2005). *Chinese mythology* (translated into Farsi by M. H. Bajelan Farrokhi). Asatir.
- Enjavi-Shirazi, A. (1990). *Ferdowsi-nameh: People and Shahnameh*. Scientific.
- Farnabagh Dadegi (2006). Bondahesh (Report of M. Bahar). Tous.
- Ferdowsi, A. (1990). *Shah-nameh* (edited by J. Khaleghi Motlagh). Mazda Publishing.
- Ferdowsi, A. (1996). *Shah-nameh* (edited by J. Khaleghi Motlagh). Mazda Publications in Cooperation with Iran Heritage Foundation.
- Ferdowsi, A. (2005). *Shah-nameh* (edited by J. Khaleghi Motlagh). Iran Heritage Foundation.
- Fordham, F. (1979). *An introduction to Jungian psychology* (translated into Farsi by M. Mirbaha). Jami.

- Ghafouri, R. (2015). Examining the characteristics of the demons in the collection of narrations of Ferdowsinameh. *Literary Studies*, 191, 63-49.
- Ghanavati, M. J., & Mohammad Hassani Saghir, Z. (eds). (2021). *Seven armies Shahnameh*. Khamoush.
- Hajiani, F., Sayadkouh, A., & Hashemi Qalani, A. (2016). Folklore sources in Naqalan scrolls. *Culture and Folk Literature*, 4(9), 61-81.
- Ibn Abel-Kheir A. (1998). *Bahman Namah* (edited by R. Afif). Scientific and Cultural.
- Jung, K. G. (2017). *Man and his symbols* (translated into Farsi by M. Soltanieh). Jami.
- Khajou Kermani (2007). *Sam –Namah* (edited by M. Mehrabadi). World of Books.
- Khalaf Neyshaburi, A. (1961). *Stories of the prophets* (edited by H. Yaqmayi). Book Translation and Publishing Company.
- Khaleghi Motlaq, J. (1987). Babre Biyan. *Iran-nameh*, 22, 207-200.
- Khaleghi Motlaq, J. (2007). *Epic*. The Center of the Great Islamic Encyclopedia.
- Mahjoub, M. J. (1970). Ritual ayari. *Sokhan*, 19, 1-15.
- Manouchehrkhan Hakim (2009). *Iskandar-name* (edited by A. Zakavati Qaragozlu). Sokhn.
- Mashhadi Baqer Bazari (2021). *The legend of the coffee house* (edited by M. Talebi). Khamoush.
- Mokhtari. (2018). *Shahriar-nameh* (edited by R. Ghafouri). Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Moshkin-nameh (2007). *Baba Moshkin* (edited by D. Fath Ali Beygi). Namayesh.
- Naghshbandi, A., Kazzaz, M. J., & Dawood Abadi Farahani, M. A. (2016). Character recognition of Rostam Yekdast and his convergence and hostility with Rostam Zal in Kurdish Shahnameh (Gorani). *Literary Studies*, 193, 53-79.
- Naigoli, M. Sh. (2018). *Shah-nameh comprehensive storytelling scroll*. Beh-nashr.
- Yashth*. (1998) (edited by A. Pourdawoud). Asatir.
- Yasna*. (1998) (edited by A. Pourdawoud). Asatir.
- Sam- nameh*. (2013). (edited by V. Royani). Research Institute of Written Heritage.
- Saeedi, M. (2020). *Shahnameh scrolls*. Khoshnegar.

- Sedaghat Nezhad, J. (2016). *The old scrolls of Shahnameh*. World of Books.
- Seven armies* (comprehensive scroll of narrators). (1998) (edited by M. Afshar & , M. Madayeni). Institute of Humanities.
- The famous Shirviah*. (2015). (edited by A. Seif Al-Dini). Qoqnoos.
- The story of Hamzeh*. (1968). (edited by J. Shoar). Tehran University Press.
- The story of Hossein Kord Shabestari*. (2021) (edited by A. Afshar & M. Afshari). Cheshm.
- Tarsoosi, A. (2001). *Aboumoslem Nameh* (edited H. Esmaeeli). Moeen Ghatreh.
- Naqal,s Rostam-nameh*. (2019). (edited by M. J. Yahaghi & V. F. Mahvan) Tehran: Sokhan.
- Zariri Esfahani, A. (2017). *Shahnameh of Naqals*. Qoqnoos.
- The great Faramarz-nameh*. (2015). (edited by F. Zotfen, & A. Khatibi) Tehran: Sokhn.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی